

LESENI WANDELBAHNI EVROPSKIH TERMALNIH ZDRAVILIŠČ

WOODEN WANDELBAHNS IN EUROPEAN THERMAL SPAS

Vito Hazler^{1*}

UDK 72:625.712.32

Izvilleček / Abstract

Pregledni znanstveni članek / Review scientific article

Izvilleček: V gradbeništvu in še zlasti v stavbarstvu je les zastopan kot osnovno ali dopolnilno gradivo, pa tudi kot konstrukcijska opora in kot dopolnilo drugim materialom. Kot gradivo se je globoko začrtal v prepoznavnost tradicionalne gradnje tako na Slovenskem kot v večini evropskih in številnih kulturnih območjih po svetu. S svojo pogosto rabo je zaznamoval številne kmetijske, industrijske, trgovinske, obrtniške in tudi turistične ter kulturne dejavnosti po svetu, saj so ga marsikje znali uporabljati na takšen mojstrski način, da tako grajene lesene ali delno lesene stavbe še vedno zbujajo pozornost in začudenje. Les je opazno prisoten tudi v evropski kulturi termalnih zdravilišč, kamor so ga graditelji neizmernih domislic vključevali kot prekrito konstrukcijsko ali kot razgaljeno oziroma povsem samostojno gradivo. Sodeč po nam dostopnih virih so les v zdraviliški arhitekturi najpogosteje uporabljali pri postavljanju različnih paviljonov, nadstreškov, prodajnih in drugih lop ter hišic, pa tudi pri gradnji posebnih zdraviliških stavb, ki jih največkrat prepoznamo pod imenom wandelbahn, wandelhalle ali njima po zasnovi in namembnosti sorodnimi stavbami. Prav te stavbe sodijo med najbolj vidne prepoznavnosti zdravilišč, saj so pomembno gibalno njihovega družabnega, kulturnega, izobraževalnega, tržnega in še kakšnega življenja.

Ključne besede: kulturna dediščina, les, lesena gradnja, pokrito sprehajališče, Wandelbahn

Abstract: In construction, and even more so in architecture, wood has the status of a primary and secondary material, a construction support and supplement to other materials. As a material, wood has become deeply rooted in traditional construction both in Slovenia and the majority of European and a number of other cultures across the world. The use of wood has had a strong impact on farm, industrial, commercial, craft as well as tourist and cultural activities all across the globe; the masters of their craft used wood in such an astonishing way that the wooden or partly wooden buildings they made still draw attention and leave people in awe. Wood is also notably present in the culture of European thermal spas, in which the immensely creative architects used wood as an undercover structural material or as an uncovered independent construction material. According to the sources available to us, wood in thermal spa architecture was most commonly used in different types of pavilions, jutting roofs, house-like market stalls and other sheds and small wooden houses, as well as in the construction of special spa buildings, most commonly known as wandelbahns or wandelhalle, or for any type of building with a similar construction and purpose. These buildings are one of the most prominent spa features, for they present an important element of thermal spas' social, cultural, educational, commercial and other aspects of life.

Keywords: Cultural heritage, wood, wooden built, covered promenade, Wandelbahn

1. UVOD

1. INTRODUCTION

Trditve znanstvenikov o tesnem genskem sorodstvu ljudi in nekaterih vrst opic se izkažejo verjetne tudi ob primerjanju navad, razvad in želji po ugodju enih in drugih. Da ljudje obožujejo tople kopeli, so v termah množično dokazovali Rimljani, moč termalnih vrelcev so v novem veku poleg patricijev vse pogosteje spoznavali tudi plebejci in začetek 19.

stoletja velja za prepoved evropskega termalnega ugodja, ki so ga (bog ve kdaj) prepoznale tudi opice makaki v Parku opic z imenom Jigokudani blizu Nagana na japonskem otoku Honšu. Tam se privilegirani makaki po njihovem strogem hierarhičnem redu vdajajo užitkom tople vode, tisti z dna »makakijske družbene lestvice« pa tudi v najhujšem mrazu in do kosti segajočih vetrovih ostajajo na bregu.

Omenjeni vzorec socialnih razmerij ljudem najbolj sorodnih živih bitij nas spomni na podobna socialna razmerja med ljudmi, ko so moč termalnih vrelcev na območju današnje Rogaške Slatine spo-

¹ Na Vovčne 47, 1354 Horjul, SLO

* e-pošta: vito.hazler@gmail.com

znali Rimljani in ga do popolnosti užili družbeni privilegiranci vse do konca druge svetovne vojne. Tam mesta za večinsko prebivalstvo še dolgo ni bilo. Raje so se zatekali v bolj »plebejske« Atomske toplice pri Podčetrtku, kjer so se kopalci obeh spolov skozi vse leto grel in gnetli v malem lesenem bazenu z blagodejno termalno vodo. Sedaj so Atomske toplice povsem modernizirane, imajo vrsto hotelov in depandans in tudi ime so si spremenile v Terme Olimia, očitno pa ne bodo nikoli imele takšnega pokritega sprehajališča oziroma *wandelbahna*, kakršnega so imele v nekoč nadvse gosposki Rogaški Slatini. In prav *wandelbahnom* in njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavbah je namenjeno tokrat naše razmišljanje, ki pa ne bo predstavilo vseh 102 nam znanih pokritih sprehajališč v evropskih termalnih zdraviliščih, ampak le lesene ali vsaj deloma zgrajene iz lesa. Takšen je bil na primer tudi *wandelbahn* v Rogaški Slatini, nad čimer so se močno zmrdovali lokalni poznavalci kulture, dediščine, prava, poslovnosti, urejanja prostora in drugih veččin in slogovno ter gradbeniško nadlogo sredi evropsko mondenega zdravilišča vsem v poduk podrli **30. aprila 1982**. Nadomestil ga je kup umetelno oblikovanega armirane betona.

Morda je nesmiselno, da po več kot 35 letih obujamo spomin na (namenoma) podrti *wandelbahn* oziroma pokrito sprehajališče v Rogaški Slatini. Razlogov za to je več. Eden je zagotovo še vedno živi spomin med Slatinčani na to imenitno klasicistično stavbo, katere podrtje je umetnostni zgodovinar in konservator Ivan Stopar označil za enega največjih izgub kulturne dediščine na našem ozemlju. Uničile je niso naravne ujme, temveč nerazsodnost pregrelih glav vodstva zdravilišča in njim vdanih občinskih uradnikov, ki jim je danes zaradi nečastnega dejanja vendarle malce nerodno.

2. EVROPSKA TERMALNA ZDRAVILIŠČA IN WANDELBAHNI

2. EUROPEAN THERMAL SPAS AND "WANDELBAHNS"

Termalna zdravilišča slovijo kot okolja, kjer se je mogoče ustrezno spočiti od napornih delovnih vsakdanjnikov, si pridobiti novih delovnih moči, si okrepiti zdravje ali bistveno omiliti zdravstvene težave. So pa tudi okolja, kjer se je mogoče sproščeno zabavati, uživati v kulinarični ponudbi in se razvijati v

izboru enološkega razkošja. Zdravilišča so tudi pomembno središče ponekod prav vrhunskih kulturnih prireditev, med katerimi izstopajo predvsem koncertni, gledališki, likovni, izobraževalni in drugi dogodki, ki lahko prispevajo k prepoznavnosti in uveljavljanju posameznega termalnega zdravilišča ali celo zdraviliške pokrajine. Takšnih zdraviliških območij je v Evropi veliko. Izpostavimo naj samo nekatere na obeh območjih slovenske in avstrijske Štajerske, v nemških deželah Bad Virtemberg (Baden-Württemberg), Porenje Pfalško, Hessen, Bavarsko, v češkem Karlovarskem okraju, v poljski Spodnji Šleziji, v italijanski deželi Trentino (nem. Trento), v belgijskih regijah Flamsko in Valonsko in drugod.

Po številu v Evropi daleč prednjači Nemčija z 243 termalnimi zdravilišči (Alle Thermen in Deutschland ..., 2018), sledi ji Romunija s 50 (Thermal Spas in Romania - TripAdvisor ..., 2018), na Poljskem jih imajo 44 (Spa & Wellness - Poland ..., 2018), v Avstriji 39 (Alle Thermen in Österreich ..., 2018), v Sloveniji 23 (Seznam toplic v Sloveniji – Wikipedija ..., 2018), v Belgiji 33 (The 10 Best Spas & Wellness Centers in Belgium ..., 2018), na Češkem 20 (Spa towns in the Czech Republic - Wikipedia ..., 2018), na Hrvaškem 19 (Katalog projekata zdraviliškega turizma ..., 2018), v Bosni in Hercegovini 15 (banjski - BH Turizam, 2018) in v Italiji vsaj 22 oziroma celo več kot 100. Podatek ni povsem zanesljiv, ker iz dosegljivih virov ni bilo mogoče pridobiti popolnega ali vsaj približnega podatka o številu italijanskih termalnih zdravilišč, zato so navedene številke zgolj ocene, povzete iz različnih spletnih virov.

Zato ni mogoče trditi, da so navedeni podatki popolni, saj so bile avtorju pričujočega besedila na voljo predvsem spletne strani evropskih termalnih zdravilišč in nekaj dosegljive literature z območja nekdanje Jugoslavije ter promocijsko gradivo Sloveniji bližnjih termalnih zdravilišč kot so npr. avstrijski Bad Gastein, Bad Tatzmannsdorf, Bad Gleichenberg in Bad Radkersburg, hrvaški Lipik in bosansko-hercegovaška Banja Ilidža.

Doslej je avtor obravnavano problematiko predstavil v dveh člankih z naslovom V Rogaški Slatini so imeli *wandelbahn* (Hazler, 2017) in O *wandelbahnu* iz Rogaške Slatine in drugih sorodnih stavbah evropskih termalnih zdravilišč (Hazler, 2017). Poleg pričujočega besedila pa bo v kratkem objavljen še članek v šestem zborniku simpozija slovenskih in hrvaških etnologov konservatorjev, kjer je poudarek na prepo-

znavanju in vrednotenju kulturne dediščine ter možnosti aktivnega raziskovanja etnologov-konservatorjev izven okvirov njim (za vekomaj ?) dodeljene etnološke dediščine alias ljudskega stavbarstva. Problematika pokritih sprehajališč je namreč tako obsežna in raznovrstna, da vabi k ponovni in večkratni etnološki obravnavi ter ponovno tudi k obravnavi drugih strok, kjer so nekateri raziskovalci s področja umetnostne zgodovine, krajinske arhitekture in arhitekture (Vardjan, 2015) že odmevno predstavili to problematiko. Ivan Stopar je že leta 1967 javnosti prvič predstavil pomen in likovne vrednosti *wandelbahna* v Rogaški Slatini v besedilu z naslovom Rogaška Slatina v luči spomeniškega varstva. Leta 1973 je isti avtor kot 40. zvezek v zbirki vodnikov po kulturnih spomenikih objavil knjižico z naslovom Rogaška Slatina. Leta 1996 pa je Stopar sodeloval pri izdaji Enciklopedije Slovenije 10 in na str. 254 pod geslom Rogaška Slatina obravnaval tamkajšnje umetnostne spomenike in med drugim strnjeno predstavil takrat že podrti *wandelbahn*. Zadnji odziv, kjer je Stopar kritično ocenil izgubo slatinskega pokritega sprehajališča, pa je objavil Franci Lazarini v intervjuju s Stoparjem z naslovom Ne poznam države, kjer bi se do ključnih grajskih arhitektur obnašali tako neodgovorno, objavljen leta 2007 v Umetnostni kroniki 17.

Za seznanjanje z *wandelbahni* v evropskih termalnih zdraviliščih se je avtor oprl predvsem na dosegljive spletne vire, saj mu druge oblike pridobivanja podatkov niso bile na voljo zaradi prostorske razpršenosti obravnavanih lokacij in s tem povezanih velikih stroškov komuniciranja. Kljub tem omejitvam je bilo nekaj virov vendarle dosegljivih, med njimi članek krajinskega arhitekta Dina Hadžidervišagića, ki je v sarajevski reviji *Naša šuma* leta 2014 objavil članek z naslovom *Analiza historijskega razvoja banjskega parka Ilidža – Sarajevo*.

Pripoved o pokritih sprehajališčih, *wandelbahnih* in njim po zasnovi in namembnostih sorodnih stavbah, je bilo torej mogoče uspešno graditi le ob uporabi spletnih virov. Na podlagi tako zbranih podatkov je bilo možno izpostaviti tudi nekaj vprašanj o številu zgrajenih in ohranjenih pokritih sprehajališč, pa tudi o načinu njihove gradnje, še posebej iz lesa, ki je osrednja tema tega članka. Še prej pa nekaj besed o razširjenosti obravnavanih termalno-zdraviliških stavb.

V desetih evropskih državah smo s pomočjo različnih elektronskih virov in predvsem večkratnega

primerjanja ter preverjanja virov uspeli dokazano potrditi obstoj 123 pokritih sprehajališč v 102 evropskih termalnih zdraviliščih, kjer je danes ohranjenih in v polnem pogonu delujočih 70 tovrstnih stavb oziroma *wandelbahnov*. Po dosegljivih podatkih so do sedaj največ *wandelbahnov* zgradili v Nemčiji (v 65 krajih 80 *wandelbahnov* (v nadaljevanju WDN), ohranjenih 45), sledijo pa Češka (v 12 krajih 16 WDB, ohranjenih 10), Avstrija (v 9 krajih 9 WDB, ohranjenih 5), Poljska (v 7 krajih 8 WDB, ohranjenih 5), Belgija (v 2 krajih 2 WDB, ohranjena 2), Hrvaška (v 2 krajih 2 WDB, ohranjen 1), Italija (v 2 krajih 2 WDB, ohranjen 1) in Romunija (v 1 kraju 1 WDB, ohranjen 1) ter Bosna in Hercegovina (v 1 kraju 1 WDB, ni ohranjen) in Slovenija (v 1 kraju 1 WDB, ni ohranjen), kjer v Rogaški Slatini ostaja le še odmaknjen spomin na to veliko znamenitost termalnega zdravilišča. Naj dodamo še to, da je avtor pričujočega članka imel 24. oktobra 2017 v Knjižnici Rogaška Slatina predavanje z naslovom **Kultura pokritih sprehajališč v evropskih termalnih zdraviliščih, o wandelbahnih in njim po obliki, zasnovi in namembnosti sorodnih stavbah**. Izkazalo se je, da je kljub 35 letom po podrtju *wandelbahna* spomin nanj še vedno zelo živ, saj je poslušalstvo z zanimivimi pripovedmi dopolnjevalo predavanje.

3. LESENI WANDELBAHNI EVROPSKIH TERMALNIH ZDRAVILIŠČ

3. THE WOODEN WANDELBAHNS IN EUROPEAN THERMAL SPAS

Pri gradnji *wandelbahnov* in njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavb so uporabljali kamen, opeko, apneno malto, les, steklo, lito železo in druge vrste kovin, ki so na splošno v rabi v gradbeništvu. Zanimiva je zlasti uporaba lesa, kar sicer ni bila izraziteje razširjena praksa, so pa les uporabljali pri lahkotnejših in enostavnejših konstrukcijah (npr. *wandelbahn* v avstrijskem zdravilišču Bad Gleichenberg), kot tudi pri zahtevnejših gradnjah s predalčastimi stenami, ki so pogostejše zlasti na Nemškem (npr. *wandelhalle* v nemškem zdravilišču Bad Salzungen). V veliki meri pa so les uporabili pri gradnji pokritih sprehajališč na Češkem (npr. *wandelbahn* v zdravilišču Karlova Studánka / Bad Karlsbrunn in *trška kolonada* v zdravilišču Karlovy Vary) in Poljskem (npr. *elisenhalle* v zdravilišču Szczawno-Zdrój / Bad Salzbrunn in *wandelhalle* v zdravilišču Świeradów-Zdrój / Bad Flinsberg),

v Romuniji (*kolonada* v zdravilišču Buziaș), v Bosni in Hercegovini (*wandelbahn* v zdravilišču Banja Iliđa) pa tudi v Avstriji (npr. *wandelbahn* v zdravilišču Bad Tatzmannsdorf) in Nemčiji (npr. stari *wandelbahn* v zdravilišču Bad Tölz).

Po nam dostopnih podatkih so v desetih evropskih državah in tamkajšnjih 102 termalnih zdraviliščih zgradili 123 pokritih sprehajališč, največkrat le po enega, redkeje po dva zapovrstjo (npr. v Avstriji Bad Gleichenberg, na Češkem Karlovy Vary, v Nemčiji Bad Homburg, Bad Kissingen, Bad Meinberg, Bad Mergentheim, Bad Nauheim, Bad Oeynhausen, Bad Reichenhall, Bad Salzflun, Bad Steben, Bad Tölz, Bad Wildbad, Badenweiler, na Poljskem Kudowa-Zdrój/Bad Kudowa, Szczawno-Zdrój/Bad Salzbrunn) in v enem primeru štiri zapovrstjo (na Češkem *wandelbahn, kolonada* v zdravilišču Teplice, Teplice-Šanov/Teplitz Schönau). Od 123 zgrajenih pokritih sprehajališč je bilo lesenih oziroma večinoma z lesom grajenih 35. Danes jih je ohranjenih le še 14 in vsa so dobro vzdrževana in funkcionalna. Pri 35 lesenih pokritih sprehajališčih, obravnavanih z likovnega zornega kota, je tudi zanje mogoče ugotoviti željo tako naročnikov kot projektantov po iskanju atraktivnih gradbeniških rešitev ter navezovanje na arhitekturne prvine starejših slogovnih obdobj, zlasti na renesanso, antično grško arhitekturo in tudi na dosežke arhitekturnih prvin daljnega vzhoda. V iskanju izvirnosti in atraktivnosti so sodelovali že uveljavljeni projektanti, ki so bili zdraviliškim upravam jamstvo, da bodo dobili vsečno in funkcionalno vsestransko ustrezno stavbo. Zato so v večini primerov arhitekti sledili le osnovnemu vzorcu in želji po dolgi ter povsem ali vsaj deloma odprti stavbi, pokriti z večinoma dvokapnimi strehami in videzu stavbe prilagojenimi kritinami. V izpolnjevanju teh zahtev so projektanti dejansko izpolnili pričakovanja naročnikov, saj so si pokrita sprehajališča le redko med seboj podobna. Tudi pri na videz podobno zasnovanih in grajenih pokritih sprehajališčih, kakršna sta na primer povsem lesena *elisenhalle* v zdravilišču Szczawno-Zdrój (nem. Bad Salzbrunn) in *wandelhalle* v zdravilišču Świeradów-Zdrój (nem. Bad Flinsberg) na poljskem Spodnjem Saškem so v številnih gradbenotehničnih izvedbah in likovni opreči opazne razlike, ki dodajajo vsaki stavbi značilno prepoznavnost.

Ob upoštevanju omenjenih pričakovanj naročnikov se je od 20. let 19. stoletja bistveno izpopolnila

urbanistična zasnova in arhitekturna podoba evropskih termalnih zdravilišč, saj je okolje pridobivalo vpadljive arhitekture, zasnovane po večinoma znanih in za okus klientele privlačnih likovnih vzorcih. Obenem pa so načrtovalci teh stavb v zdraviliški in tudi širši likovni prostor uvedli vrsto inovativnih prvin, kakršna je bila na primer načrtovana uporaba lesa kot osnovnega gradiva pa tudi občutek projektantov za sledenje drugim sodobnim konstrukcijskim rešitvam, kakršne je omogočala zlasti uporaba litega železa.

4. ČAS NASTANKA PRVIH WANDELBAHN OV IN ČAS UVAJANJA LESENIH WANDELBAHN OV

4. THE ORIGIN OF THE FIRST WANDELBAHNS AND THE INTRODUCTION OF THE WOODEN WANDELBAHNS

Pregled dosegljivega pisnega, slikovnega, fotografskega in (tudi nekaj) tehničnega gradiva je omogočil analizo kronologije posameznih pokritih sprehajališč in na podlagi primerjanja virov tudi dovolj zanesljivo razvrstitev posameznih objektov po časovni lestvici. Dokaj zanesljive podatke je bilo mogoče zbrati vsaj za dobro polovico od 123 eviden-tiranih stavb in tudi za približno polovico lesenih *wandelbahnov*. Drugo polovico je bilo možno časovno datirati predvsem po slogovnih in gradbenotehničnih prvinah ter po njihovi pojavnosti na slikovnih (risbe, oljne slike, fotografije) in grafičnih upodobitvah ter po poimenovanju stavb zlasti na dosegljivih razglednicah in raznovrstnem promocijskem gradivu, ki so bili tudi sicer poglobitveni vir analize.

Po omenjeni analizi izbranih 35 znanih in od teh 14 ohranjenih lesenih *wandelbahnov* in njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavb je bilo mogoče ugotoviti, da so prvi tovrstni lesen objekt, obenem pa tudi najstarejše sprehajališče nasploh v termalnem zdravilišču zgradili leta 1823 in sicer *wandelhalle* v nemškem zdravilišču Bad Boll. Sledi mu med letoma 1843 in 1844 zgrajeni *wandelhalle* v nemškem Bad Rehburgu, nato pa se je lesena gradnja za nekaj let ustavila, dokler niso za časa ogrske monarhije v današnjem romunskem zdravilišču Buziaș leta 1875 postavili povsem leseno *kolonado*. Naj dodamo še to, da se termalno zdravilišče Buziaș nahaja v jugozahodni Romuniji, v pokrajini Timiș, v bližini

meje s Srbijo. Do leta 1918 je spadalo pod Ogrsko oziroma pod Avstro-Ogrsko (1878-1918). Leta 1808 je mesto imelo 6091 prebivalcev, od tega 40,5 % Romunov, 10 % Madžarov in kar 42,3 % Nemcev. Leta 1956 je bilo prebivalcev 7203, od tega 54,5 % Romunov, 8,1 % Madžarov in 34,4 % Nemcev. Leta 2002 je demografska slika močno spremenjena, saj je med 12772 prebivalci kar 87,4 % Romunov, 4,1 % Madžarov in samo še 3,6 % Nemcev (Buziaş - Wikipedia, 2017). Tamkajšnja *kolonada*, ki je postavljena v parku ob zdraviliškem središču, je povsem lesena in izvirna po zasnovi. Zelo kakovostno je oblikovano leseno okrasje zlasti osrednjega lesenega paviljona, ki preči *kolonado*.

Po izgradnji kolonade v zdravilišču Buziaş sledi nekajletno zatišje in nato v 80. in 90. letih 19. stoletja dokaj pogosta gradnja lesenih pokritih sprehajališč. Med njimi je med najbolj poznanimi sprehajališči trška kolonada v Karlovih Varih, zgrajena med leti 1882 in 1883. Leta 1890 so v nemškem zdravilišču Bad Salzungen zgradili edini poznani *wandelhalle* v gradbeni tehniki predalčastih sten, leta 1891 pa *wandelbahn* v enem najbolj znanih italijanskih zdraviliških, turističnih in vinogradniških središč v deželi Trento. Časovni okvir časovno določenih pokritih sprehajališč zamejuje *elisenhalle* v poljskem obmejnem zdravilišču Szczawno-Zdrój (nem. Bad Salzbrunn) v Spodnji Šleziji. V vmesnem obdobju med leti 1880 in 1899 pa so zgradili še nekaj podobnih lesenih stavb in sicer *wandelbahn* (okrog 1880, imenovan *kolonada*) v češkem termalnem zdravilišču Lázně Libverda (nem. Bad Lidwerda). V približno istem času naj bi zgradili *wandelhalle* v nemškem zdravilišču Bad Salzhausen (okrog 1880), nato pa mu sledita *wandelbahna* v avstrijskih zdraviliščih Bad Tatzmannsdorf (okrog 1880) in Bad Gleichenberg (okrog 1890). Iz približno tega časovnega obdobja sta tudi dva *wandelhalla* v nemških termalnih zdraviliščih Bad Sulza in Bad Sulzungen ter eden likovno ter tehnično najbolj dovršenih lesenih *wandelhallov* v poljskem zdraviliškem mestu Świeradów-Zdrój (nem. Bad Flinsberg) v Spodnji Šleziji. Okrog leta 1895 so zgradili tudi doslej edini znani *wandelbahn* v današnji Bosni in Hercegovini in sicer v zdravilišču Banja Ilidža v bližini Sarajeva, ko je to ozemlje med leti 1878 in 1918 pripadalo Avstro-Ogrski monarhiji.

5 RAZNOLIKE ZASNOVE, OBLIKE IN NAMEMBNOСТИ LESENIH WANDELBAHNNOV

5 THE DIFFERENT DESIGNS, FORMS AND PURPOSES OF THE WOODEN WANDELBAHNS

Pokrita sprehajališča v evropskih termalnih zdraviliščih so posebnost zaradi raznolike zasnove, oblike in namembnosti. Dosegljivi podatki o 123 znanih sprehajališčih izkazujejo predvsem željo graditeljev po izvirnosti in drugačnosti od sosednjih, saj je primerjava zbranega gradiva potrdila, da niti dve sprehajališči nista zgrajeni po istem načrtu, temveč so načrtovalci kot naročniki vedno stremeli k izvirnosti in atraktivnosti. S tem so tudi z arhitekturnega zornega kota izkazovali posebnosti svojega zdravilišča in tako so *wandelbahni* poleg osrednjih zdraviliških domov (nem. Kurhaus, Kursalon, pol. Dom zdrojowy), razglednih paviljonov (npr. v Lipiku na Hrvaškem ...), paviljonov z izviri mineralnih vod sodili med osrednje prepoznavnosti evropskih termalnih zdravilišč. Posedovala so jih predvsem najstarejša, najuglednejša in najbolj obiskana zdravilišča, kjer so si prizadevali ustreči željam ter pričakovanjem tudi najzahtevnejših petičnih gostov.

Wandelbahni in njim po zasnovi ter namembnosti sorodne stavbe so bile sprva zasnovani kot dolge, z vseh strani odprte ali vsaj z ene strani zaprte stavbe, grajene z žgano opeko, kamnom, apneno malto, lesom, železom, steklom in morda še s kakšnim gradivom. Sčasoma so *wandelbahni* izgubili svojo prvobitno podolgovatost ter so s pridobivanjem novih in novih namembnosti postajali bolj centralni, večinoma s čelnih strani zastekljeni in s tem uporabni za vse letne čase ter vremenska stanja. S tem se je les kot prevladujoče gradivo uporabljalo vse redkeje, dokler se v prelomu 19. in 20. stoletja ni ohranjal le še kot gradivo stavbnega pohištva, pa še tam so ga v 70. letih 20. stoletja, t. j. ob upadu gradnje *wandelbahnov* in njim po zasnovi ter namembnosti sorodnih stavb povsem izpodrinile kovine in plastika.

Pri lesenih in večinoma iz lesa grajenih *wandelbahnih* je bilo mogoče prepoznati nekatere izstopajoče značilnosti glede njihove velikosti, oblik in konstrukcijskih posebnosti. Z vrednotenjem po teh navzven najbolj prepoznavnih značilnosti je bilo možno obravnavane stavbe razvrstiti v tri značilne

skupine in sicer *wandelbahne* **enostavnejših, likovno bolj izrazitih** ter *wandelbahne* **likovno atraktivnih oblik** in tehnične dovršenosti.

V prvo skupino je uvrščenih 16 pokritih sprehajališč, od katerih sta ohranjeni le še 2, kar je mogoče pojasniti z vidika njihove enostavnejše izvedbe in likovno manj prepričljivih dodatkov. Očitno so lastniki in uporabniki to skupino *wandelbahnov* razumevali zgolj skozi funkcionalnost, ki pa se je sčasoma iztrošila predvsem zaradi zmanjšanih možnosti raznovrstne rabe in razširitve potreb po večnamenskih tovrstnih termalno-zdraviliških stavbah. Večina *wandelbahnov* te skupine je nastala v 80. in 90. letih 19. stoletja ter se je po dobrih dveh ali treh desetletjih, večinoma pa ob koncu 1. svetovne vojne in sredi 30. let 20. stoletja poslovila iz termalno-zdraviliškega prostora. Zaradi njihove dokaj enostavne in pogosto poudarjene podolgovate zasnove so ti *wandelbahni* bili dejansko sinonim pokritega sprehajališča, saj so bili drugi funkcionalni dodatki dokaj redki. Poudarjena izraba na sprehajanju zdraviliških gostov se izraža tudi v njihovem poimenovanju, saj se je od 16 tovrstnih stavb 10 imenovalo *wandelbahn*, 2 vedno le *wandelhalle*, tri izmenično *wandelbahn* in nato *wandelhalle* ter 1 najprej *wandelbahn* in nato *kolonade*. Že iz poimenovanja je mogoče razbrati prvobitno namembnost tovrstnih stavb kot pokritih sprehajališč, v postopoma spreminjajočem se poimenovanju pa tudi razširitev namembnosti.

Slika 1. V avstrijskem termalnem zdravilišču Bad Gleichenberg je ohranjen *wandelbahn* iz okrog leta 1890 (Bad Gleichenberg, *wandelbahn*, 2017).

*Figure 1. A *wandelbahn* dating back to approximately 1890 is preserved in the Austrian thermal spa Bad Gleichenberg (Bad Gleichenberg, *wandelbahn*, 2017).*

Seznam šestnajstih pokritih sprehajališč v evropskih termalnih zdraviliščih je naslednji: Bad Aibling (1890 β - 1918 β, *wandelhalle*, Bavarska, D), Bad Bertrich (1880 β - 1940 β, *wandelbahn*, Porenje Pfalško, D), Bad Dürkheim (1925 β - 1970, *wandelhalle*, Porenje Pfalško, D), Bad Gleichenberg (1890 β - ŠE STOJI, *wandelbahn*, Štajerska, A), Bad Münster (1880 β - 1920 β, *wandelbahn*, Porenje Pfalško, D), Bad Nauheim (1880 β - 1920 β, *wandelbahn*, Hessen, D), Bad Neuenahr (1880 β - 1918 β, *wandelbahn*, *wandelhalle*, Porenje Pfalško, D), Bad Orb (1880 β - 1920 β, *wandelbahn*, *wandelhalle*, Hessen, D), Bad Reichenhall (1870 β - 1920 β, *wandelbahn*, Bavarska, D), Banja Iliđa - Sarajevo (1895 β - 1920 β, *wandelbahn*, Sarajevo okolica, BiH), Jaworze (nem. Bad Ernsdorf; 1880 β - 1910 β, *wandelbahn*, Spodnja Šlezija, P), Jedlina-Zdrój (nem. Bad Charlottenbrunn; 1890 β - 1920 β, *wandelbahn*, *wandelhalle*, Spodnja Šlezija, P), Lázně Fořt (nem. Forstbad; 1890 β - 1925 β, *wandelbahn*, Královéhradecký okraj, ČŠ), Lázně Libverda (nem. Bad Lidwerda; 1880 β - ŠE STOJI, *wandelbahn*, kolonada, Lidereški okraj, ČŠ), Teplice, Teplice-Šanov (nem. Teplitz Schöna; 1822 β - 1880 β, *wandelbahn*, Usteški okraj, ČŠ), Tobelbad, Hazel-Tobelbad (1880 β - 1915 β, *wandelbahn*, Štajerska, A). Leto izgradnje in

Slika 2. Lázně Libverda (nem. Bad Lidwerda) je priljubljeno češko termalno zdravilišče z ohranjenim *wandelbahnom* oziroma kolonado, zgrajeno okrog leta 1880 (Lázně Libverda, kolonada, 2016).

*Figure 2. Lázně Libverda (German: Bad Lidwerda) is a popular Czech thermal spa with a preserved *wandelbahn*, or the so-called *kolonada*, built around 1880 (Lázně Libverda, kolonada, 2016).*

leto podrtja navedenih stavb je praviloma ocenjeno (avtor), saj ni bilo mogoče pridobiti natančnih podatkov, kar med drugim nakazuje tudi na vrednostni položaj takšnih in podobnih likovno manj atraktivnih stavb v zdraviliškem okolju.

V Avstriji so imeli 2 takšni leseni pokriti sprehajališči, v Bosni in Hercegovini 1, v Nemčiji 8, na Češkem 3 in na Poljskem 2. Ohranjeni sta le še pokriti sprehajališči v zdravilišču Bad Gleichenberg (slika 1) na avstrijskem Štajerskem in v zdravilišču Lázně Libverda (slika 2) v češkem Lidereškem okraju.

Drugo skupino lesenih pokritih sprehajališč sestavljajo likovno bolj izpopolnjene stavbe. Vanjo smo sicer uvrstili le 8 stavb, 2 *wandelbahna*, 5 *wandelhallov* in 1 *kolonado*, seznam teh osmih pokritih sprehajališč v evropskih termalnih zdraviliščih pa je naslednji: Bad Boll (1823 - ŠE STOJI, *wandelhalle*, Bad Virtemberg, D), Bad Rehburg (1843-1844, ŠE STOJI, *wandelhalle*, Spodnje Saško. D), Bad Salzhausen (1880 B – ŠE STOJI, *wandelhalle*, Hessen, D), Bad Sulza (1890 B – ŠE STOJI, *wandelhalle*, Turingija, D; slika 3), Buziaș (1875- ŠE STOJI, *kolonada*, Timiș, Ro), Göggingen (1860 B - 1920 B, *wandelbahn*, Bad Virtemberg, D), Kudowa-Zdrój (nem. Bad Kudowa; 1850 B - 1920 B, *wandelbahn*, Spodnja Šlezija, P), Lüneburg (1890 B - 1945 B, *wandelhalle*, Spodnja Šlezija, D).

Občutno nižje je število ohranjenih, le 5, kar dokazuje, da so stavbe bolj uporabne za več različnih

Slika 3. V nemškem termalnem zdravilišču Bad Sulza so okrog leta 1890 zgradili večinoma lesen in okrog 50 m dolg *wandelhalle*, ki je še danes znamenitost kraja (Bad Sulza, *wandelhalle*, 2016).

*Figure 3. In the German thermal spa Bad Sulza, a predominantly wooden and 50 m long *wandelhalle*, which has remained a well-known local site to this day, was built around 1890 (Bad Sulza, *wandelhalle*, 2016).*

dejavnosti in tudi likovno dovolj všečne, da so se ohranile bistveno daljše časovno obdobje, saj je v to skupino uvrščen tudi nasploh najstarejši datirani *wandelhalle* termalnega zdravilišča Bad Boll (slika 4) iz nemške zvezne dežele Bad Virtemberg, ki je v celoti lesen, le streha je opečna. Tudi med leti 1843 in 1844 zgrajeni *wandelhalle* v termalnem zdravilišču Bad Rehburg (slika 5) v nemški zvezni deželi Spodnje Saško sodi med najstarejša ohranjena pokrita sprehajališča v Evropi. Visoke starosti je še *kolonada* v

Slika 4. Med najstarejša ohranjena evropska pokrita sprehajališča sodi leseni *wandelhalle* v nemškem termalnem Bad Boll (Bad Boll, *wandelhalle*, 2017).

*Figure 4. The *wandelhalle* in the German thermal spa Bad Boll is one of the oldest preserved European covered promenades (Bad Boll, *wandelhalle*, 2017).*

Slika 5. Bad Rehburg je termalno zdravilišče na Spodnjem Saškem v Nemčiji. Tamkajšnji *wandelhalle* so zgradili med letoma 1843 in 1844 in ostaja znamenitost kraja (Bad Rehburg, *wandelhalle*, 2016).

*Figure 5. Bad Rehburg is a thermal spa in Germany's Lower Saxony. The *wandelhalle* in the spa was built between 1843 and 1844, and remains a popular local site to this day (Bad Rehburg, *wandelhalle*, 2016).*

romunskem termalnem zdravilišču Buziaș (slika 6) v deželi Timiș, ki so jo zgradili leta 1875 in jo po več letih propadanja končno sistematično obnavljajo. Med ohranjenimi je tudi *wandelhalle* v nemškem termalnem zdravilišču Bad Salzhausen (slika 7) v zve-

Slika 6. Leseno pokrito sprehajališče z imenom kolonada iz leta 1875 je znamenitost romunskega termalnega zdravilišča Buziaș v pokrajini Timiș (Buziaș, kolonada, 2017).

Figure 6. The wooden covered promenade, called kolonada, dating back to 1875 is a characteristic of the Romanian thermal spa Buziaș in the Timiș region (Buziaș, kolonada, 2017).

Slika 7. V nemškem termalnem zdravilišču Bad Salzhausen stoji delno lesen *wandelhalle* iz okrog leta 1880, ki je povezan z lesenim paviljonom z vrelcem mineralne vode (Bad Salzhausen, *wandelhalle*, 2016).

*Figure 7. Standing in the German thermal spa Bad Salzhausen is a partially wooden *wandelhalle* dating back to 1880. The *wandelhalle* is connected to the wooden pavilion by a thermal spring (Bad Salzhausen, *wandelhalle*, 2016).*

zni deželi Hessen, ki so ga postavili okrog leta 1880 in je zaradi svoje značilne gradnje v lesu in konstrukciji predalčastih sten velika zdraviliška atrakcija, ki kljub pritlični zasnovi ni nikomur tako zelo napoti, da bi jo dal podreti. Žal se takim ukrepom niso odrekli v nemških zdraviliščih Bad Salzhausen, Kudowa-Zdrój in Lüneburg, kjer so podrli tri *wandelhalle*, ki so jih zgradili v letih od srede do 90. let 19. stoletja.

Tretjo skupino lesenih pokritih sprehajališč sestavlja 10 arhitekturno najbolj popolnih in likovno reprezentativnih *wandelbahnov*, ki so nastajali od 40. pa do srede 90. let 19. stoletja. Med njimi so 4 z imenom *wandelbahn*, 3 z imenom *wandelhalle* in po 1 z imenom *elisenhalle*, *kursalon* in *trška kolonada*. Seznam desetih pokritih sprehajališč v evropskih termalnih zdraviliščih je naslednji: Bad Imnau (1890 β – ŠE STOJI, *kursalon*, Bad Virtemberg, D; slika 8), Bad Rothenfelde (1840 β - 1890 β, *wandelhalle*, Spodnje Saško, D; slika 9), Bad Salzungen (1890 β – ŠE STOJI, *wandelhalle*, Turingija, D), Bad Tatzmannsdorf (1880 β - 1925 β, *wandelbahn*, Gradšćansko, A), Bad Tölz, Bad Toelz (1880 β - 1918 β, *wandelbahn*, Bavarska, D), Karlova Studánka (nem. Bad Karlsbrunn; 1880 β – ŠE STOJI, *wandelbahn*, Šlezija, ČŠ), Karlovy Vary (nem. Karlsbad, 1882 – 1883

Slika 8. V nemškem termalnem zdravilišču Bad Imnau stoji lesena stavba z imenom *kursalon* iz okrog leta 1890, ki ima vse arhitekturne značilnosti pokritega sprehajališča (Bad Imnau, *kursalon*, 2016).

*Figure 8. In the German thermal spa Bad Imnau there is a wooden building called *kursalon*, which dates back to approximately 1890, and has all the architectural characteristics of a covered promenade (Bad Imnau, *kursalon*, 2016).*

– ŠE STOJI, *trška kolonada*, Karlovarski okraj, ČŠ), Merano, Meran (1891 – ŠE STOJI, *wandelbahn*, Trento, Trentino, I; slika 10), Szczawno-Zdrój (nem. Bad Salzbrunn; 1893 – ŠE STOJI, *elisanhalle*, Spodnja Šlezija, P), Świeradów-Zdrój (nem. Bad Flinsberg; 1899 – ŠE STOJI, *wandelhalle*, dom zdrojowy, Spodnja Šlezija, P).

Slika 9. V nemškem termalnem zdravilišču Bad Rothenfelde so leseni *wandelhalle* zgradili okrog leta 1840, podrli pa po 1. svetovni vojni (Bad Rothenfelde, *wandelhalle*, 2016).

Figure 9. The wooden *wandelhalle* built around 1840 in the German thermal spa Bad Rothenfelde was demolished after World War I (Bad Rothenfelde, *wandelhalle*, 2016).

Slika 10. Italijansko termalno zdravilišče Merano (nem. Meran) v deželi Trentino (nem. Trento) ima leseni *wandelbahn* iz leta 1891 (Merano, Meran, *wandelbahn*, 2016).

Figure 10. The Italian thermal spa Merano (German: Meran) in Trentino (German: Trento) has a wooden *wandelbahn* dating back to 1891 (Merano, Meran, *wandelbahn*, 2016).

Danes jih je ohranjenih še 7, kar med drugim dokazuje, da gre dejansko za zelo reprezentativne stavbe, ki so že desetletja znamenitost termalnih zdravilišč. Zato nikomur več ne pade na um, da bi jih odstranil iz zdraviliškega okolja, kakor se je na primer pripetilo z *wandelhallom* v nemškem termalnem zdravilišču Bad Rothenfelde na Spodnjem Saškem. Povsem leseni *wandelhalle*, ki so ga po naših ocenah zgradili okrog leta 1840 in podrli okrog 1890, je bil posebej zaradi svoje trikotne tlorisne zasnove. Po notranji strani traktov so bile razvrščene prodajalne z galanterijo, različne obrtniške delavnice, manjši gostinski lokali in verjetno še kaj. Razlogi njegovega zgodnjega slovesa so nam neznani. Domnevamo, da je bil razlog požar, saj na njegovi lokaciji pozneje niso zgradili nobenega drugega objekta, stavbe. Stavba je stala tik ob veliki solni napravi z imenom *gredierwerke* (slo. solovarska kreda), ki še danes opravlja svojo solinarsko dejavnost.

Podobno nam neznana je tudi usoda lesenega *wandelbahna* v avstrijskem termalnem zdravilišču Bad Tatzmannsdorf (slika 11) na Gradiščanskem. Sodeč po dosegljivih slikovnih virih so ga zgradili okoli leta 1880, podrli pa okrog 1925.

Podobno neznana je tudi življenjska pot *wandelbahna* v nemškem termalnem zdravilišču Bad Tölz oziroma Bad Toelz na Bavarskem, kjer je (sodeč po slikovnih virih) *wandelbahn* obstajal v obdobju

Slika 11. V avstrijskem termalnem zdravilišču Bad Tatzmannsdorf na Gradiščanskem so povsem leseni *wandelbahn* zgradili okrog 1880, podrli pa okrog 1925 (Bad Tatzmannsdorf, *wandelbahn*, 2016).

Figure 11. The entirely wooden *wandelbahn* in the Austrian thermal spa Bad Tatzmannsdorf in Burgenland was built in the 1880s and demolished in approximately 1925 (Bad Tatzmannsdorf, *wandelbahn*, 2016).

Slika 12. V češkem termalnem zdravilišču Karlovy Vary (nem. Karlsbad) v Karlovarskem okraju je ohranjeno leseno pokrito sprehajališče z imenom tržka kolonada, zgrajeno med leti 1882 in 1883 (Karlovy Vary, Karlsbad, tržní kolonáda, 2016).

Figure 12. In the Czech thermal spa Karlovy Vary (German: Karlsbad) in the Karlovar district, a wooden covered promenade called tržka kolonada, built between 1882 and 1883, has been preserved to this day (Karlovy Vary, Karlsbad, tržní kolonáda, 2016).

Slika 13. Znamenitost poljskega termalnega zdravilišča Szczawnu-Zdrój (nem. Bad Salzbrunn) v Spodnji Šleziji je leseni wandelbahn oziroma elisenhalle iz leta 1893 (Szczawnu-Zdrój, Bad Salzbrunn, wandelbahn, elisenhalle, 2016).

Figure 13. One of the sites of the Polish thermal spa Szczawnu-Zdrój (German: Bad Salzbrunn) in Lower Slesia is a wooden wandelbahn or elisenhalle from 1893 (Szczawnu-Zdrój, Bad Salzbrunn, wandelbahn, elisenhalle, 2016).

med okrog 1880 in vsaj do 1918. Tudi v tem primeru nam razlogi njegove odstranitve niso znani, ga je pa okrog leta 1930 nadomestil zidani *wandelhalle*, ki je v uporabi še danes.

Ostalih sedem lesenih pokritih sprehajališč sodi med največje prepoznavnosti svojega termalno zdraviliškega okolja in nekatere med temi stavbami so znane po vsem svetu. Takšna je na primer *tržka kolonada* (slika 12) iz let 1882 in 1883 v češkem termalnem zdravilišču Karlovy Vary (nem. Karlsbad) v Karlovarskem okraju. Povsem lesena belo popleskana stavba je popolnoma ohranila prvotno podobo in množico v lesu izrezljanih detajlov.

Med konstrukcijsko najbolj domiselne in po velikosti največje lesene stavbe evropskih termalnih zdravilišč po nam dosegljivih podatkih sodita dve pokriti sprehajališči v poljski Spodnji Šleziji ob meji s Češko in sicer *elisenhalle* (slika 13) iz leta 1893 v zdravilišču Szczawnu-Zdrój (nem. Bad Salzbrunn) in *wandelhalle* (slika 14) oziroma *dom zdrojowy* iz leta 1899 v zdravilišču Świeradów-Zdrój (nem. Bad Flinsberg). Oba kraja sodita med najvišje ležeča evropska

Slika 14. Znamenitost poljskega termalnega zdravilišča Świeradów-Zdrój (nem. Bad Flinsberg) v Spodnji Šleziji je ohranjen leseni wandelhalle oziroma dom zdrojowy iz leta 1899, ki je nadomestil v požaru leta 1895 uničeni wandelhalle (Świeradów-Zdrój, Bad Flinsberg, wandelhalle, dom zdrojowy, 2016).

Figure 14. One of the sites of the Polish thermal spa Świeradów-Zdrój (German: Bad Flinsberg) is the wooden wandelhalle or dom zdrojowy in Lower Slesia dating back to 1899, which replaced the wandelhalle that was destroyed in a fire in 1895 (Świeradów-Zdrój, Bad Flinsberg, wandelhalle, dom zdrojowy, 2016).

Slika 15. V češkem termalnem zdravilišču Karlova Studánka (nem. Bad Karlsbrunn) v Šleziji so povsem leseni in še danes ohranjeni *wandelbahn* zgradili okrog leta 1880 (Karlova Studánka, *wandelbahn*, 2016).

Figure 15. In the Czech thermal spa Karlova Studánka (German: Bad Karlsbrunn) in Slesia, the wooden *wandelbahn* built around the 1880 has been preserved to this day (Karlova Studánka, *wandelbahn*, 2016).

Slika 16. V Rogaški Slatini (nem. Rohitsch Sauerbrunn) so deloma leseni *wandelbahn* zgradili med leti 1842 in 1843. Na obarvani razglednici iz leta 1912 so vidne prvotne vitrine malih prodajaln (Rogaška Slatina, zdravilišča, *wandelbahn*, 2017).

Figure 16. The partially wooden *wandelbahn* was built in Rogaška Slatina (German: Rohitsch Sauerbrunn) between 1842 and 1843. In the coloured postcard from 1912 the showcases of the small shops are clearly visible (Rogaška Slatina, thermal spas, *wandelbahn*, 2017).

termalna zdravilišča, saj se Szczawno-Zdrój razteza na višini med 400 in 430 m, Świeradów-Zdrój pa kar med 450 in 710 m nad morjem. Nad 400 m ležijo še nekatera druga evropska termalna zdravilišča, npr. Bad Gastein (1002 m) v Avstriji, Bad Aibling (492 m) na Bavarskem v Nemčiji, Bad Boll (427 m) v Bad Virtembergu v Nemčiji, Bad Reichenhall (473 m) na Bavarskem v Nemčiji, Bad Tölz (658 m) na Bavarskem v Nemčiji, Banja Ilidža (490 m) pri Sarajevu v Bosni in Hercegovini, Göggingen (488 m) v deželi Bad Virtemberg na Nemškem, Karlova Studánka / Bad Karlsbrunn (775 m) v Šleziji na Češkem (slika 15), Karlovy Vary (447 m) v Karlovarskem okraju na Češkem idr. In tudi v teh krajih so poleg *wandelbahnov* pogoste tudi druge lesene stavbe.

V preteklosti je bilo na tem območju lesenih ali vsaj delno lesenih stavb s predalčastimi stenami bistveno več kot danes, ko se tudi tam na splošno uveljavlja zidana gradnja.

Med petintrideset lesenih ali iz lesa zgrajenih pokritih sprehajališč sodi tudi *wandelbahn* (slika 16) iz Zdravilišča Rogaška Slatina, ki so ga lastniki in zdra-

Slika 17. V 30. letih 20. stoletja je *wandelbahn* v Rogaški Slatini dobil nekoliko spremenjeno podobo vitrin in vhodov v prodajalne. Nekaj let pozneje so vitrine zaščitili s kovinskimi roloji, ki so se obdržali do podrtja stavbe 30. aprila 1982 (Rogaška Slatina, zdravilišča, *wandelbahn*, 2017).

Figure 17. In the 1930s, the *wandelbahn* in Rogaška Slatina saw a slight modification in the shape and image of the showcases and entrances to the shops. A few years later, the showcases were protected with metal roller blinds that were preserved until the demolition of the building on 30 April 1982 (Rogaška Slatina, thermal spas, *wandelbahn*, 2017).

vilški upravniki v uporabo javnosti predali leta 1843, podrli pa 30. aprila 1982 bistveno manj empatični voditelji zdravilišča in lokalne politike, ki niso doumeli, kakšen arhitekturni dragulj imajo v svojem evropsko pomembnem zdravilišču. S strokovnjaki spomeniškega varstva so se raje pričkali o načinu gradnje *wandelbahna*, ki da je (za čuda) več ali manj lesen in ometan, kar se nikakor ne more šteti za arhitekturo, ki jo je v Slatini potrebno ohraniti. In tako je naše najpomembnejše in najstarejše termalno zdravilišče za vedno izgubilo eno svojih arhitekturnih identitet (slika17).

6 ZAKLJUČKI

6 CONCLUSION

Les je bil v preteklosti v uporabi tudi v okolju evropskih termalnih zdravilišč. Po nam dostopnih podatkih so z njim pokrita sprehajališča gradili v Avstriji, na Češkem in Poljskem, v Bosni in Hercegovini, v Nemčiji, Romuniji in tudi v Sloveniji v Rogaški Slatini. Z lesom so od leta 1823 pa do konca 19. stoletja zgradili 35 pokritih sprehajališč oziroma *wandelbahnov* ter njim po zasnovi in namembnosti sorodnih stavb. Čeprav je to le slaba tretjina (28,43 %) od 123 doslej poznanih sprehajališč, je vendarle mogoče ugotoviti pomembnost lesa kot gradiva pri nastajanju in razvoju evropske termalno-zdraviliške arhitekture ter opreme, saj lesa niso uporabljali le za gradnjo najpomembnejših zdraviliških stavb, ampak tudi za različne paviljone, ki so pokrivali mineralne vrelce (npr. pred leti obnovljen paviljon nad vrelcem mineralne vode v Spodnji Kostrivnici zahodno od Rogaške Slatine), vremenske in prodajne hišice, ograje, klopi, smetnjake, brvi ter mostove. Z lesom so nekoč ograjevali tudi zunanje kopalne baze. Zato lahko les štejemo za pomembno gradivo tudi v termalno zdraviliškem okolju.

7 POVZETEK

7 SUMMARY

The oldest and at the same time most important European thermal spas have been developing for centuries. However, most of them obtained their core images and structures at the beginning of the 19th century, when thermal spa administrations and their owners started constructing other important buildings alongside the central thermal spa build-

ings and the so-called assembly rooms at health resorts (Kurhaus, Kursalon, etc.), namely the covered promenades or buildings with different names such as *wandelbahn*, *wandelhalle*, *kolonade*, *elisenhalle*, *galerie*, *koncertrotunde*, *kurpromenade*, *kursalon*, *orangerie*, *pokriveno šetališče* and *trinkhalle*. Even though they had different names and were designed for as much as sixteen different uses and activities, these buildings shared a unified purpose. They were all promenade venues or gathering places, or, in short, places where the health spa guests spent their leisure time. Spare time was one thing that the guests had plenty of, so the health spa administrations invested in different activities to help their guests fight off boredom and lure them to the covered promenades by organizing different activities which enabled them to have fun and, of course, spend more money.

Wandelbahns and buildings similar in construction and purpose were built with stone, brick, lime mortar, wood, glass, cast-iron and a number of other types of metals, which are used in construction in general. The use of wood is especially interesting, even though it was not a widely-spread practice. Nonetheless, wood was used for lighter and simpler constructions (e.g. the *wandelbahn* in the Austrian health spa Bad Gleichenberg), as well as for more challenging ones with the post-and-beam walls, that are most common in Germany (e.g. the *wandelhalle* in the German thermal spa Bad Salungen).

According to the data available to us, 123 covered promenades were built across Europe in 102 different thermal spas. Usually only one promenade was built in a thermal spa, rarely two, and in only one case four. Out of the 123 covered promenades 35 of them were completely or partially made of wood. Up to the present day only 14 wooden covered promenades were preserved, but they are still well maintained and in full use.

When looking at these 35 wooden covered promenades from a fine arts point of view, the desire of the clients to look for attractive construction solutions can easily be seen as a reference to the architectural elements of the earlier periods, which were dictated by the principles of originality and appeal. In trying to meet these requirements the designers conceived buildings which rarely looked alike, and a number of striking design features can

be detected, such as the completely wooden *elisen-hallu* in the Szczawno-Zdrój thermal spa (German: Bad Salzbrunn) and the wooden *wandelhallu* in the Świeradów-Zdrój thermal spa (German: Bad Flinsberg) in the Spodnje Saško spa in Poland.

Despite the belief that wood is not the most durable material, the European covered promenades have proved that they can easily compete with brick-built covered promenades. According to the data available to us, the oldest and best-preserved European covered promenade is made of wood; that is the *wandelhalle* in the German thermal spa Bad Boll built in 1823. This is followed by the wooden *wandelhalle* in the German Bad Reiburg built between 1843 and 1844, after which the practice of wood construction stopped for a number of years. A completely wooden *kolonada* was built as late as in 1875 in the Romanian thermal spa Buziaș, and is now being systematically renovated. This period was followed by years of inactivity, up until the 1880s and 1890s, when the construction of wooden covered promenades became more common, especially in higher placed areas with plenty of wood, such as those that are today part of the Czech Republic, Poland, and Austria. Around 1895, the only known wooden *wandelbahn* was constructed in what is now Bosnia and Herzegovina, in the Banja Iliđa thermal spa near Sarajevo, although this was then removed from this location after 1920 for an unknown reason.

At present, there are only 14 wooden covered promenades in European thermal spas. Unfortunately, these do not include the covered promenade or *wandelbahn* from Rogaška Slatina, which was built mainly using wood between 1842 and 1943, and which, alongside the assembly rooms at the health resort, was considered to be the most representative building of modern Austrian and later of Yugoslavian thermal spas. The uninformed owners of the spa demolished the *wandelbahn* on 30 April 1982, just one day before the labour day celebration. Today a concrete platform stands in its place, with a large concrete hotel towering behind it.

VIRI

REFERENCES

- Alle Thermen in Deutschland (243)-Thermencheckhttps. Retrieved from: <http://www.thermencheck.com/thermen/deutschland-12/> (24.1.2018).
- Alle Thermen in Österreich - Wellness Gutscheine Therme | Thermen.at. Retrieved from: <http://www.thermen.at/> (24.1.2018).
- Banjski - BH Turizam. Retrieved from: http://www.visitmycountry.net/bosnia_herzegovina/bh/index.php/turizam/banjski (25.1.2018).
- Buziaș - Wikipedia. Retrieved from: <https://en.wikipedia.org/wiki/Buziaș>, prevzeto (27.12.2017).
- Gerhart Hauptmann - Wikipedija, prosta enciklopedija. Retrieved from: https://sl.wikipedia.org/wiki/Gerhart_Hauptmann (8.2.2018).
- Hadžidervišagić, D. (2014). Analiza historijskog razvoja banjaskog parka Iliđa – Sarajevo. Naše šume, 13(36-37) 38–44. Retrieved from: <https://www.usitfbih.ba/dokumenti/casopis/nase-sume36-37.pdf>, prevzeto (10.12.2017).
- Hazler, V. (1999). Podreti ali obnoviti. Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem. Založba Rokus. Ljubljana.
- Hazler, V. (2017). V Rogaški Slatini so imeli *wandelbahn*. Glasnik SED, 57 (1-2), 108–114.
- Hazler, V. (2017). O *wandelbahnu* iz Rogaške Slatine in drugih sorodnih stavbah evropskih termalnih zdravilišč. Kronika, 65 (2), 233-250.
- Katalog projekata zdraviliškog turizma / catalogu. Retrieved from: <https://zdravlje.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Planovi,%20izvije%C5%A1%C4%87a%20i%20odluke/Katalog%20projekata%20zdravstvenog%20turizma.pdf> (25.1.2018).
- Lazarini, F. (2007). Ne poznam države, kjer bi se do ključnih grajskih arhitektur obnašali tako neodgovorno. Pogovor s dr. Ivanom Stoparjem. Umetnostna kronika, 17, 17–20.
- Sapač, I. & Lazarini, F. (2015). Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem. Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Seznam toplic v Sloveniji - Wikipedija, prosta enciklopedija. Retrieved from: https://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_toplic_v_Sloveniji (24.1.2018).
- Spa towns in the Czech Republic - Wikipedia. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/Spa_towns_in_the_Czech_Republic (25.1.2018).
- Spa & Wellness - Poland. Retrieved from: <https://www.poland.travel/en-gb/spa--wellness> (24.1.2018).
- Stopar, I. (1967). Rogaška Slatina v luči spomeniškega varstva / Rogaška Slatina sous l'angle de la conservation des monuments. Zavod za spomeniško varstvo SRS, 55–66.
- Stopar, I. (1973). Rogaška Slatina. 40. zvezek Zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zavod za spomeniško varstvo SRS, Ljubljana.
- Stopar, I. (1996). Umetnostni spomeniki (Rogaška Slatina). Enciklopedija Slovenije 10, Mladinska knjiga, 254.

Thermal Spas in Romania - TripAdvisor. Retrieved from:
<https://www.tripadvisor.it/Attractions-g294457-Activities-c40-t255-oa20-Romania.html> (25.1.2018).

The 10 Best Spas & Wellness Centers in Belgium - TripAdvisor. Retrieved from: <https://www.tripadvisor.com/Attractions-g188634-Activities-c40-Belgium.html> (25.1.2018).

Vardjan, F. (2004). Rogaška Slatina. Sprehod skozi čas. Njene zgradbe in parki. Društvo prijateljev, Rogaška Slatina.